

Лекція перша

Стосунок поетичних творів до слова. Прийоми дослідження. Байка в збірнику і в житті. Приклади байок політичних і побутових. Байка і реальний випадок. Різниця між байкою та емблемою. Єдність дії в байці

Декілька лекцій я маю намір присвятити питанню про те, як співвідносяться поетичні твори і слово.

Кажуть, усі дороги ведуть до Риму, але, з методичної точки зору, для зручності викладання можна обрати будь-який шлях. Я вважаю, зручніше починати не зі слова, тобто не з пояснень його постійних частин, а з поетичних творів. З останніх я виберу таку форму, од якої, як мені здається, зручніше йти у будь-якому напрямку; з одного боку – до таких складних поетичних творів, як роман і повість; а з іншого – до найпростіших, на які ми натрапляємо в кожному слові, в певному стані його розвитку. Такою формою нам може слугувати байка.

Загальна умова практичних спостережень полягає в тому, щоб по змозі усувати все, що перешкоджає спостереженню. Окрім зовнішніх умов, які перешкоджають спостереженню, про які немає потреби тут говорити, є внутрішні, які залежать од спостерігача і почасти зовсім неусувні, почасти такі, з якими ми можемо до певної міри боротися. Я маю на увазі тут те, що можна назвати *передсудом*, готовим судженням, яке ми переносимо на предмет спостереження мимоволі.

У звичайному вжитку слово *передсуд* має занадто вузьке значення. Передсудом, або забобоном, називають, приміром, віру в те, що недобре вставати з ліжка з лівої ноги та ін. Але передсуди існують також в науці, і до того ж – не лише такі, які можна усунути раз і назавжди, але й такі, що постійно налягають, і усунен-

Купити книгу на сайті kniga.biz.ua >>>

ня яких стосується кожного акту правильного спостереження й узагальнення. Передсудом, дослівно, є те, що ми з'ясували раніше і що свого часу було справедливим і законним, але, при новому спрямуванні думки, стає несправедливим. Я поясню на прикладі, що таке передсуд науки. Припустімо, хтось захотів би вивчати форми листя дерева і для цього став би спостерігати й узагальнювати, відтворюючи ці узагальнення у рисунках. У такий спосіб, абстрагуючись від поодинокого, оминаючи усі відмінності, він отримав би типові зображення дубового листу чи берестового (з кривими боками). Вочевидь, такі спостереження і рисунки були б корисні для тих, хто знову почав би вивчати це питання. Але якби останні вважали ці узагальнення єдиним джерелом знання, то, вочевидь, втратили б можливість всіляко розвивати це знання. Цей приклад може здатися безглуздим; можна подумати, навряд чи так робили в науці. Але в природничих науках, наприклад, доволі довго робили саме так. Таке схематичне поняття, таке узагальнення склалося про види тварин і рослин, і це було конче потрібно; але водночас це призвело до того, що протягом багатьох років, до останніх десятиліть нашого століття, в зоології і ботаніці види вважали сталими: вважалося, що між узагальненнями, які створила людська думка і які можна окреслити поняттями (про вовка, лисицю, собаку та ін.), в самій дійсності немає того зв'язку, якого не було на папері, схематично, в думці. Усунення такого передсуду, і виникнення вчення про мінливість видів, – це поважне явище в історії науки.

Обставина, на яку я вказую, – трагічна: те, що потрібно для успіхів людської думки, у підсумку стає перешкодою для подальшого її розвитку.

Загальне правило, яке все-таки недостатнє для усунення таких передсудів, полягає в тім, що ми маємо розглядати такі абстрагування як підмогу для нашої думки; але не повинні їм коритися, не мусимо дивитися на них як на єдине джерело наших знань.

Інший приклад передсуду бачимо в понятті про слово. Зазвичай ми аналізуємо слово, зафіксоване в словниках. Це наче розглядати рослину такою, якою вона є в гербарії, тобто не так, як вона насправді живе, а як вона штучно підготовлена для пізнання. З

Купити книгу на сайті kniga.biz.ua >>>

цього постало те, що чимало явищ мови розуміли помилково. Це стосується і поетичних творів.

Для того, щоб помітити, з чого складається байка, треба розглядати її не так, як вона постала на папері, у збірці байок, і навіть не в тому вигляді, як вона зі збірки переходить у вуста, хоча її виникнення недостатньо вмотивоване, коли, наприклад, її читає актор, щоб показати свій хист декламації; або, що буває доволі комічно, коли вона лине з вуст дитини, що поважно виступає і мовить: «Уж сколько раз твердили миру, что лесть гнусна, вредна...»¹ Відірвана від справжнього життя, байка може обернутися на звичайне марнослів'я. Але така поетична форма з'являється і там, де

¹ Іван Крилов

Ворона та лисиця

Вже скільки раз казали миру,
Що влєсливість гідка, та тільки все дарма:
Улєсливий завжди серця людські дійма.

Якось Вороні Бог послав був грудку сиру.
Ворона сіла на суку
Й хотіла вже було поснідаць до смаку,
Але задумалась, а в роті сир тримала.
В цей час Лисиця близько пробігала.
Враз сирний дух Лисицю зупинив:
Лисиця бачить сир, – Лисицю сир сп'янив.
Вона навшпинечках до дерева підходить,
Вертить хвостом, очей згори не зводить,
І ніжно каже, влєслива така:
«Голубко, гарна ти ж яка!
Ну й шийка в тебе, а очиці!
Як розказати, так небилиці!
А пір'ячко яке! Який дзьобок!
І, мабуть, янгольський у тебе голосок!
Благаю, заспівай! А що коли, сестрице,
При отій красі, ти й в співі чарівниця?
Так ти б у нас була цар-птиця!»
Вороні з лєстоців звихнулась голова,
Від радоців забилось їй дихання, -
І на привітливй Лисиччині слова
Ворона крякнула шосили з здивування:
Сир випав – зникла з ним і пройда лісова.
(Переклад М. Терешенка)

Купити книгу на сайті kniga.biz.ua >>>

Йдеться про речі зовсім не жартівливі – про долю людини, людських громад, де не до жартів і не до марнослів'я.

Спостерігати такі випадки в житті нелегко, наскільки взагалі не легким є систематичне спостереження в історії. Це не лабораторія, де можна попередньо підготувати, звести до потрібного ступеня явища. Ця трудність неусувна. Однак існують приблизно правильні зображення (звісно, такі зображення, по суті, також є абстрагуванням) таких випадків, близьких до дійсності. Я маю на увазі тут ті випадки, коли люди пропонують таку поетичну форму, не думаючи про те, що вони пропонують, коли вона виникає мимохідь. Маю намір навести дуже давній приклад (не скажу найдавніший – це було б неправильно, оскільки ця поетична форма виникає в часи настільки давні, наскільки сягає людське дослідження до наших днів). У книзі Суддів Ізраїлевих (9: 8–15) йдеться про такий випадок:

«Колись походились до купи дерева, щоб намастити царя над собою, й промовили до оливи: царюй над нами! Олива ж відказала їм: Чи то ж занедбаю свою мастину, якою прославляють богів і людей, щоб між деревами стати висшою? Тоді промовили дерева до смокви (фіги): Ходи, прийми царюванне над нами!

Та смоква (фіга) відказала їм: Чи то ж мені понехати мої солодощі й дорогі ягоди мої, щоб бути вивисшеною між деревами?

Тоді промовили дерева до виноградини: Царюй же бо над нами! Виноградина ж відказала їм: Чи мені ж та покинути соковину мою, що звеселяє й богів і людей, щоб датись вивисшити між деревами? Тоді всі дерева промовили до тернівки: То хоч ти царюй над нами! Терновий же колюка відказав деревам: Коли справді хочете помазати мене на царя над вами, дак ідіте ховайтесь у мойму холодку. Як же не схочете, запалає полуме з тернівки та й пожере кедри Ливанські»¹.

Це писалося, судячи зі всього, тенденційно, тобто з погляду священика, який був проти встановлення царської влади роду Абимелеха (Кн. Суддів, гл. IX, промова Йотама). Отже, сам Йотам визнав спадкову владу ізраїльтян шкідливою. Обставини, за яких він оповідав

¹ Тут і далі – цитати з Біблії, за перекладом П. Куліша, І. Нечуя-Левицького та І. Пулюя.

байку, неправдоподібні; немислимим, наприклад, видається те, що він став на горі, звідти говорив і його почув увесь народ.

Розмірковуючи про деталі цієї байки, я вкажу на дві риси: по-перше, те місце, де мовиться про виноградну лозу («Чи мені ж та покинути соковину мою, що звеселяє й богів і людей...»), в монотеїстичній книзі є показником того, що байка ця була поширена понад жидівський народ; що вона виникла не разом з монотеїзмом. Друга риса – що царську владу приймає найнегідніша з рослин, терен.

Мова, якою він звертається до інших рослин, іронічна: яку тінь може дати терен, наприклад, оливковому дереву?

Погроза тернового куща спалити вогнем неслухняних – риса традиційна. Відомо, що в давніх книгах Старого Завіту мовиться про палаючий терновий кущ, з якого лунав голос Божий. Лишається сумнів, чи винайдена ця байка спеціально під подію. Я думаю, що ні, думаю – це була давня форма; зауважимо лише одне, що ця форма була, вочевидь, неминучою, напрошувалась сама собою для вирішення питання великого практичного значення. Такою ж є й інша байка – з другої Кн. Царств, гл. XII.

«Було собі два чоловіки в одному городі, багатий й вбогий;

У багатого були вівці й корови у великому множенстві; В убогого ж не було нічого, тільки одна ягничка, що він собі купив і згодивав, та що росла в його разом з його дітьми; з його хліба їла вона, з його кубка пила, на його лоні спала й була йому, наче дочка. Аж ось якось прийшов хтось одвідати багатого чоловіка, та й сей пожалував взяти з овечок або коров своїх, щоб наготовити гостеві, що прибув до його, а взяв ягничку в убогого чоловіка та й зготовив її тому, що одвідав його».

Ця байка не потребує жодних пояснень, і, мені здається, вона не викликає особливих сумнівів щодо реальної можливості такого випадку. Можливо, в самому викладі цього випадку була якась дрібниця, якась деталь була не такою, як зробив Натан. Можливо, він повідомляв Давиду про випадок зловживання у ще певнішій формі, наприклад, не казав «в одному городі», а «*тут, в цьому місті*» один чоловік зробив те і те.

Третій, схожий, приклад: в грецькій колонії Гімері, в Сицилії, близько 560 року до Р. Х. громада міста, щоб відповісти сусідам,

Купити книгу на сайті kniga.biz.ua >>>

довірила владу над військом Фаларісу й, окрім того, намірялася дозволити цьому Фаларісу мати постійних охоронців, чи, по-нашому, гвардію. Тоді дехто на ймення Стесіхор розповів їм байку про суперечку оленя з конем. Сперечався кінь з оленем: кінь не міг обскакати оленя. Тоді кінь прийшов до людини і каже: «Сядь на мене і поклади вудила в уста мої, і допоможи мені наздогнати оленя». Людина так і зробила. Але після того, як вони перемогли оленя, людина не захотіла златити з коня і виймати вудила з його вуст. «Гімерці, – сказав Стесіхор, завершуючи свою оповідь, – з вами, охочими помститись ворогам своїм, буде те саме, що і з конем»¹. Третя байка, як бачите, має цілком практичний характер. Мені здається, з третього прикладу добре видно, що ми маємо справу не з іграшкою, а з такою формою думки, яку вдало чи ні (це залежить од багатьох умов), але люди, однак, сприймають як необхідну форму їхньої думки, та ще й таку, що має знадобитися в обставинах, коли не до жартів та марнослів'я.

Досі ми мали справу або зі справді історичними свідченнями, або з такими, що претендують на значення історичних. Я думаю, про всі три випадки, можна сказати, що, якщо насправді було й не так, то, достоту, могло бути саме так. Четвертий приклад наведу з повісти Пушкіна «Капітанська дочка». Коли Гріньов, вказуючи на небезпечне становище Пугачова, радив йому схаменутись, Пугачов «с каким-то диким вдохновением»² розповів йому казку, яку почув у дитинстві від старої калмички:

«Однажды орел спрашивал у ворона: скажи, ворон-птица, отчего живешь ты на белом свете триста лет, а я всего-на-всего только тридцать три года? – Оттого, батюшка, отвечал ему ворон, что ты пьешь живую кровь, а я питаюсь мертвечиной. Орел подумал: давай попробуем и мы питаться тем же. Хорошо. Полетели орел да ворон. Вот завидели палую лошадь; спустились и сели. Ворон стал клевать да похваливать. Орел клюнул раз, клюнул другой, махнул

¹ Aristoteles. *Rhetorika* (2, 20). Paris, 1870. (Тут і далі – примітки О. Потебні подаються напівжирним шрифтом).

² З якимось диким надхненням (*переклад з російської*).